

İTTİHAD VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN İRAN POLİTİKASI

M. VOLKAN ATUK*

Giriş

İmparatorluğun son yıllarında devletin kaderini elinde bulunduran İttihad ve Terakki Cemiyeti (İTC)'nin devletin kadim komşusu İran ile olan ilişkileri kendi gelişim süreçleri içindeki değişimlerine paralel bir farklılaşma gösterir. Henüz, batıda sürgün bulunan bir grup muhalif aydın olarak, İTC'ni oluşturan grupların, İran ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilere bakışı oldukça naif bir II. Abdülhamid karşıtlığından ibarettir. İlişkilerin Şii-Sünni gerilimi bağlamı dışında ele alınmasını isteyen Jöntürk aydınlarına göre İran ve Osmanlı halkları arasında herhangi bir sorun olmamasına rağmen müstebit II. Abdülhamid idaresi nedeni ile iki ülke arasında gerginlikler sürekli hale gelmiştir. Bu bakış açısının sınırlılığı açık olduğundan ve İran ile yaşanan başta sınır sorunları olmak üzere diğer sorunların önemini kavramaktan uzak bulunduğundan, zamanla daha gerçekçi değerlendirmeler yapılmaya başlandı. Meşrutiyet öncesi dönemde Avrupa'da çıkarılan yayınlar üzerinden İTC'nin İran siyaseti incelendiğinde bu değişimleri görmek mümkündür. Ancak İTC'yi oluşturan aydınlar Meşveret'in ilk yayınlarından itibaren özellikle Şii-Sünni ayrımının aşılması gerektiği konusunda tutarlı bir politika izlemiş ve başından itibaren mezhep gerginliklerine dayalı politikalara karşı olmuşlardır. İTC, öncelikle İran ile olan ilişkilere İttihad-ı İslam kavramı etrafında yaklaşmaya başladı. Farklı mezheplere mensup iki toplumun bu ayrılıklarını bir kenara bırakabilmesinin ve bölgede etkili olan Rusya ve İngiltere'ye karşı ortak bir siyaset oluşturabilmesinin yegane yolu olarak bu kavramı görüyorlardı. Ancak zamanla, birlikte hareket etme ihtiyacı ve emperyal devletlere olan karşıtlık yerini dini kavramlar yerine diğer Asya devletlerini de içine alan politik bir uyanış söylemine bıraktı.

İran ve Osmanlı devleti arasında yaşanan geleneksel sorun, sınır ihtilafları ve

* Milli Eğitim Bakanlığı, Eskişehir Rehberlik ve Araştırma Merkezi, Eskişehir/TÜRKİYE, mvolkanatuk@gmail.com

sürekli olarak bölgede yaşayan aşiretlerin neden olduğu problemlerdi. İTC başlangıçta, II. Abdülhamid yönetimini tüm bu gerginliklerin sorumlusu olarak görürken sonraki yıllarda sınır anlaşmazlıklarının bir parçası durumuna geldi. İTC, muhalefette olduğu dönemde İran ile yaşanan ikili sınır sorunlarının rahatlıkla aşılabileceğini düşünmesine rağmen iktidarı döneminde bu sorunları aşamadı. İran bölgesinde yer alan topraklarda asker bulundurmaya ve hatta 1. Dünya savaşında İran topraklarını açıktan işgal etmeye kadar gidecek oldukça farklı ve tutarsız bir politika izledi. Bu noktada İTC'nin genel problematiği olarak muhalefet ve iktidar dönemleri arasındaki düşünce ve eylem farklılıklarının belirgin bir örneği görülür. İTC'nin fikirleri iktidar sorumluluğunu üstlenmeye başladıkça değişmiştir. 1913 yılında bir sınır protokolü imzalanarak sorun aşılmaya çalışılmış ancak 1. Dünya Savaşı nedeniyle bu protoköde uygulanamamıştı. İTC çevreleri, İran meşrutiyet hareketine kesin ve açık destek vermekle birlikte sınır hattında asker bulundurmaktan ve güvenlik gerekçeleri ile sınır ihlalleri yapmaktan da vazgeçmemiştir. II. Abdülhamid; Muhammed Ali Şah ve Meşrutiyetçiler arasında bir denge gözetip genel olarak İran'ı zayıf bırakmayı amaçlamasına rağmen İTC çevrelerinde böyle bir amaç görülmez. Ancak özellikle sınır bölgelerindeki askeri mevcudiyet ve bölgedeki Ermeni aşiretlerine yönelik müdahaleler, bölgede yürütölen politikalar bağlamında II. Abdülhamid dönemi ile bir tutarlılık da gösterir.

İTC ve İran arasındaki ilişkilerdeki önemli olayların başında Tebriz'de Settar Han liderliğinde verilen direnişe destek olunması ve Bağdad'da bulunan Şii ulema ile kurulan ilişkiler ve bu ilişkilerin sonucunda Trablusgarb Savaşı için alınan cihat fetvalarının önemi gelir. Tebriz'de meşrutiyetçi grupların direnişine İTC çevreleri, politik desteğin yanında eylemli olarak İran içlerine eleman göndererek de destek vermişlerdi. Tebriz'deki Meşrutiyetçi grupların direniş, İTC için her zaman önemli bir örnek olmuştur. Diğer taraftan başından beri Sünni-Şii karşıtlığını aşmayı hedefleyen İTC, Trablusgarb Savaşı sırasında Şii ulemanın da desteğini elde edebilmişti.

Çalışmanın kapsamı ilk İTC yayınlarından başlamakla birlikte 1. Dünya Savaşının başlangıcına kadar olan dönemdir. Çünkü bu savaş içerisinde İTC'nin İran'a yönelik tutumları doğrudan doğruya savaş koşulları, cephe gereksinimleri ve Alman genelkurmayının öncelikleri doğrultusunda şekillenmiştir. Bu nedenle 1914'den sonraki süreç genel savaş planlarının içerisinde ele alınması gerektiğinden çalışmada 1913 yılındaki Trablusgarb Savaşına kadar olan dönemin olayları incelenmiştir.

1. 1908'e Kadar Olan Dönemde İran Politikası

Avrupa'da sürgünde buldukları yıllarda İTC'nin önder kadrosu özellikle yayın faaliyeti ile sınırlı bir siyasal çalışma yürütüyordu. Bu dönemde, aktif politik eylemler ya da Osmanlı devlet yönetimini etkileyebilecek türden kamuoyu oluşturma çabalarına rastlamak mümkün değildir. Bu dönemde, Avrupa'da yayın yapan entelektüel bir muhalefet grubu olarak, özellikle Avrupa basınına izleyip dünyadaki gelişmeleri takip ediyorlardı.

İran söz konusu olduğunda ise durum biraz daha farklıdır. Özellikle Meşrutiyete giden yıllarda Avrupa'da çıkarılan yayınların ülkenin iç kısımlarına sokulabilmesi için hem İranlı'lardan yararlanılıyor hem de Tebriz bölgesine doğrudan eleman gönderiliyordu. İran'ın Osmanlı Devleti'nin komşusu olması ve çok uzun yıllara dayanan ilişkilerin varlığı ve Farsçanın Osmanlı entelektüelleri üzerindeki etkisi de İran'ın konumunu farklılaştırıyordu. Bu nedenlerin yanı sıra İran'ın meşrutiyet deneyimi ve sonraki yıllarda yaşadığı iç savaş, İttihadçuların ilgisini sürekli olarak İran üzerinde tutmaya yetiyordu. İstanbul'da bulunan İranlılarda, her zaman için iki ülke arasında bir bağlantı noktasıydı. İran'daki Meşrutiyet hareketleri sırasında ve sonrasında ülkeden kaçmak zorunda kalan pek çok İranlı entelektüel ve politik aktivist İstanbul'a sığınmıştı. Ortak hedefleri ve benzer dünya görüşleri nedeni ile politik sürgünlerle İttihadçılar arasında yakınlık oluşması da kaçınılmazdı. Dolayısıyla, İttihadçuların İran'la ilgili bilgi kanalları yalnızca yabancı basın ile sınırlı değildi. Tüm bu nedenlerin varlığı İTC'nin İran ile yakından ilgilenmesine neden oluyordu.

İran Şahı Nasırüddin'in 1896'da suikasta uğrayarak hayatını kaybetmesi, İran ile ilgili yayınların başlangıcını oluşturur. Bu suikast üzerinden despot hükümdarlar ve Meşrutiyet temalı düşüncelerin ifade edildiği yazılar kaleme alındı. Zamanla, İran ile ilgili değerlendirmeler İttihad-ı İslam kavramı etrafında şekillenmeye başladı. Sonraki yıllarda ise Asya devletlerinin siyasal kurtuluşlarına odaklanan politik bir söylem geliştirildi. Tüm bu gelişim süreci içinde özellikle Necef ve Kerbela gibi Şiiiler için kutsal sayılan yerlerdeki Şii müçtehitlerle de ilişkiler geliştiriliyordu. Özellikle Trablusgarb Savaşında Şii kitlelerinde desteğini almak isteyen İTC, bu desteği Meşrutiyet taraftarı olan Atabat ulemasından almayı başarmıştı.

a. Nasırüddin Şah Suikasti ve İlk Değerlendirmeler

İran ile ilgili ilk değerlendirme tespit edebildiğimiz kadarıyla 1896 yılında

Ahmed Rıza tarafından Meşveret gazetesinde yapılmıştır.¹ İran Şahı Nasırüddin'e karşı (1848-1896) düzenlenen suikastın ardından yazılan bu makale, öldürülen bir doğu despotunun ardından onunla ilgili karmaşık duygular içermesi ve II. Abdülhamid ile ilgili karşılaştırmaları nedeniyle önemlidir.²

Ahmed Rıza, Nasırüddin Şah'ın öldürülmesine açıkça destek vermez. 1896 yılı henüz İttihadçıların fikir hareketleri yoluyla toplumu aydınlatma çabaları ile kendilerini sınırladıkları herhangi bir biçimde politik şiddeti onaylamadıkları yıllardır. Ancak bu noktada Ahmed Rıza ile diğer İttihadçılar arasına da bir ayrım koymak gerekir. Meşrutiyetten sonra İTC hem denetleme iktidarı döneminde hem de iktidarı doğrudan doğruya elinde bulundurduğu yıllarda, şiddeti politik bir araç olarak kullanmıştır. Ancak Ahmed Rıza siyasi cinayetlere karşıtlık noktasında İttihadçıların çoğundan daha tutarlı davranabilmiştir. Bu anlamda Nasırüddin Şah'ın öldürülmesine yönelik herhangi bir desteğinin olmaması Ahmed Rıza'nın siyasi kimliği bakımından bir tutarlılık olarak not edilmelidir. Ancak suikastın ardından olayı değerlendirirken "...*kırksekiş yıl evvel zulm gören Babiler'in intikamı İran'a bir tecedüd ve terakki kapısı açtı.*" diyerek bu suikasti açıkça onaylamamakla birlikte sonuçları açısından, İran'ın gelişmesi için bir fırsat olabileceğini söylemiştir.

Makalede, Nasırüddin için "*Nasırüddin Şah müstebid, cabbar idi. Lakin vatanını milletini fevk-al-âde sever ve Acemlikle iftihar ederdi.*" diyordu. Ayrıca "*Mülkünde maârifin ve zayı'-i millîyenin terakkisine lüzûmu derecede çalışmadı. Fakat istiklâl-i devleti hüsn-i mühafaza etti. Müddet-i saltanatında bir dönüm yer vermedi. Borç bırakmadı. Kendisinde bir İslâm hüküm-dârna lâıyk ba'zı haslet bâ-husûs şecaat vardı. Def'aatle tehlikeye uğramış iken yine saraya avratlar içine kapanmadı. Merdane yaşadı, merdane öldü*" diyerek aslında son derece ılımlı bir eleştiri tonu kullanıyordu. İTC önderlerinin II. Abdülhamid için kullandıkları eleştiri dilinin bilinen sertliği yanında, aynı makale içinde kullanılan "*Sultan II. Abdülhamid gibi terakki düşmânı gaddarlar elinde mağdur ve perîşân kalan İslâmları bu tedennî ve inkarızdan kurtarmak umera-yı İslâmiyeye bir vazîfe-i mukaddesdir.*" cümlesi bile temelde II. Abdülhamid'den farklı olmayan tipik bir doğu despotu olarak

¹ 1896 yılında İTC'nin durumu oldukça karmaşıktır ve Ahmed Rıza'yı tek başına İTC'nin temsilcisi olarak görmek mümkün değildir. Bu tarihte Murad Bey'de Mısır'da Mizan gazetesini yayımlıyordu. 1897 yılında ise İshak Sükuti, Şerafettin Mağmumi, Abdullah Cevdet gibi Ahmed Rıza'ya muhalif grubun Cenevre'de çıkardıkları Osmanlı Gazetesi yayımlanmaya başladı. Fakat bu gazetede İran ile ilgili tespit edebildiğimiz ilk makale 1902 yılına aittir. Bu tarihe kadar II. Abdülhamid ile anlaşmalar olmuş ve gazeteyi çıkaran ekip, İTC ile belirgin bir kopuş yaşamıştır. Bu nedenle, Ahmed Rıza'nın Meşveret'deki makalesi, İTC'nin İran'la ilgili ilk siyasi düşüncesi olarak değerlendirmeye alınmıştır. İran ile ilgili değerlendirmeler özellikle 1902 yılında Şura-ı Ümmet gazetesinin yayımlanmasından sonra artmıştır.

² Ahmed Rıza, *Meşveret*, "İcmal-i Ahval", No. 11, 10 Zilhicce 1313, s. 2-3

Nasirüddin Şah -ki *zihniyeti ve idare tarzı II. Abdülhamid'e benzerdi*,³ için kullanılan dilin yumuşaklığını gösterir. Şah'ın, İran'ın gelişmesi için çok önemli gayretlerin içinde olmadığı doğrudur, Emir Kebir, Malkom Han gibi reformcuların merkezi ve bağımsız bir devlet oluşturma çabalarını tutarlı biçimde sürdürmemiştir. Ancak onun borç bırakmadığı ya da *istiklal-i devleti muhafaza* ettiğini söylemek oldukça abartılıdır. 1880'lerden itibaren Nasirüddin Şah, devlet hizmetleri için gerekli olan kaynakları imtiyazlar, önemli memuriyetlerin satışı ya da dış borçlanma seçenekleri ile karşılamaya çalıştığı halde, bunda başarılı olamayınca, çare olarak hazinedeki biriken altın ve gümüş stoklarını kullanmaya başlamıştı. 1868 yılında yaklaşık 1.5 milyon pound olan stoklar, 1888'e gelindiğinde yarım milyon pounda kadar geriledi.⁴ Bu süreçte bütçe açığını dolaylı ya da doğrudan vergiler yolu ile dengeleyebilmek mümkün değildi. Bu nedenle Nasirüddin Şah'ın dolu bir hazine bıraktığına inanılsa da oğlu Muzafferüddin tahta çıktığında (1896-1907) hazinede ya çok az ya da hiç para bulamayacaktır.⁵ Bununla birlikte Nasirüddin Şah'ın yaptığı her şey olumsuz değildi. Özellikle sanatsal konulardaki patronajı sayesinde müzik, resim, şiir ve kaligrafi gibi alanlarda yenilikler yaşandı. Avrupa etkisinin ülkede artmasıyla birlikte çeviri eserlerin sayısı da arttı. Tahran'da temizlik, aydınlatma vb. gibi kent yönetimine ilişkin uygulamalar yapıldı ve sayıları az da olsa yeni okullar ve sağlık kurumları, Avrupalı misyonerler tarafından açıldı⁶

Nasirüddin Şah'a düzenlenen suikastın ardından oğlu Muzafferüddin yeni Şah olarak tahta çıktı. Ahmed Rıza, yeni bir hükümdarın yenilikler getireceğine olan inancı veya umudu ile Muzafferüddin için çok övücü bir lisan kullanır. Onun, Azerbaycan'da valilik yaparak yetişmesine ve çağdaşları olan Osmanlı şehzadeleri gibi kafes içerisinde büyümemiş olmasına çok önem verir. Bu nedenle, yeni şahtan beklentileri de oldukça yüksektir. Ancak, İngiltere ve Rusya gibi İran üzerinde tahakküm kurmuş iki devletin varlığını da hesaba katan Ahmed Rıza "...*mülküniün şimâl ve cenûbunda fırsat kollayan iki rakib-i fettam nazar-ı i'tibâra alarak*" cümlesiyle de Şah'ın aslında tek başına yapabileceği fazla bir şey olmadığını da anlatmış oluyordu.

³ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi Cilt 1, Kısım 1*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 109

⁴ Gad Gilbar, "The Opening Up of Qajar Iran Some Economic and Social Aspect", *Bulletin of The Scholl of Oriental and African Studies*, Vol. 49, Issue. 1, Feb. 1986, s. 76-89

⁵ Sir Percy Sykes, *A History of Persia*, Vol. II, Routledge, London, 1969, s. 374

⁶ Nikkie Keddie, "Iran Under The Later Qajars 1848-1922", Ed: Avery, P., Hambly, G. R. G. and Melville, *The Cambridge History of Iran*, Cambridge University Press, 1991, Vol. VII. s. 198

Kaçar hanedanı sultanları ile ilgili ölçülü bir dil kullanan Ahmed Rıza, İran ve Osmanlı Devletleri arasındaki ilişkiler için oldukça yapıcı bir tutuma sahiptir. Geçmiş uzun yıllara dayanan Türk-İran ilişkilerinin, sağlam bir zeminde ilerlemesini gerçekleştirmenin ön koşulu olarak, mezhep farklılıklarına dayalı ayrımcı politikaların terk edilmesini görür. “*Ba’zı cahil sofilerden başka kimsenin ehemmiyyet vermediği mezheb ihtilâfına bakmayarak Acem ve Türk devletleri beynindeki uhuvvet-i diniyeyi münasebet-i siyâsiye ile de tahkîm etmek her iki taraf için fevâid-i azîmeyi dâidir.*” diyerek din kardeşliği vurgusunu ön plana çıkarır. Buradaki dini vurgu, II. Abdülhamid tarafından takip edilen İttihad-ı İslam siyaseti ile uyumludur. Genç Türkler, temelde “*devleti kurtarma motivasyonu*” diyebileceğimiz siyasal reflekslerle, içinde buldukları dönemin koşullarına uygun olarak Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük, fikirlerini farklı özlerde ve yoğunlukta da olsa kullandılar.⁷ Bu anlamda İran ile mezhep farklılıklarına dayanan gerilimlerin varlığında, bu ayrımları izale edecek kapsayıcı bir din kardeşliği anlayışının geliştirildiğini görüyoruz. Siyasi ilişkilerin güçlendirilmesi için gerekli bir altyapı olarak görülen dini uzlaşma, iki ülkenin de despot hükümdarlar tarafından yönetildiği bir dönemde, İran ile yakınlaşma ve kadim gerginliklerin aşılması için vazgeçilmez bir önem taşıyordu.

Osmanlı Devleti ve İran ilişkileri, devletlerin başında bulunan hükümdarların niteliğinden çok, uzun dönemli tarihsel, coğrafi, stratejik ve kültürel boyutlara sahiptir.⁸ Öne çıkan sorunlar ise sınır anlaşmazlıkları, aşiretlerin yarattığı gerginlikler, bölgedeki Ermeniler ve mezhep farklılıklarıdır. Fakat bu dönemde İTC için önemli olan II. Abdülhamid’in devrilmesidir. Diğer pek çok konuda olduğu gibi, İTC’nin siyasal bakış açısına göre, İran ile yaşanan sorunların kaynağı da II. Abdülhamid’in müstebid idaresidir ve sonraki yıllarda ortaya koydukları görüşlerle daha da açık görülebileceği gibi, bu idarenin devrilmesi ile İran ve Osmanlı Devletleri arasında yaşanan sorunlar çözümlenecektir. Nitekim Ahmed Rıza, “... *iki İslâm hükûmeti beyninde münazaa zuhûruna meydan vermemelidir, Sultan II. Abdülhamid bir beladır, bela zail olur, uhuvvet-i İslâmiye bakidir.*” diyerek İran ve Osmanlı Devleti arasındaki sorunların II. Abdülhamid’in varlığı ile kaim olduğunu söylüyordu.

Bu dönemde, İTC’nin önemli isimlerinin başında Mizancı Murad Bey geliyordu. 1896 yılında gazetesi Mizan’ı Kahire’de yayınlıyordu ve henüz II. Abdülhamid ile anlaşmaya varıp İstanbul’a dönmemişti. Bu sıralarda, Mizan İttihadçı

⁷ Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği Osmanlı Devleti’nin İslam Siyaseti 1856-1908*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1992, s. 2

⁸ Gökhan Çetinsaya, “Essential Friends and Natural Enemies: The Historic Roots Of Turkish-Iranian Relations”, *Middle East Review of International Affairs*, Vol. 7, No. 3, September, 2003, s. 116

çevrelerde Meşveret'ten daha etkin bir konumdaydı.⁹ Nasırüddin Şah'ın öldürülmesiyle ilgili Mizan'da bir makale yayımlamıştı.¹⁰ Mizan'da yazılan makale, dil ve içerdiği siyasal belirlemeler ile Meşveret'tekinden ayrılır. Mizan'ın siyasal analizleri bu noktada Ahmed Rıza'nın, daha ziyade propogandist üslubundan farklılaşır. Mizan öncelikle doğu ve batı toplumları arasında bir ayrım yaparak hükümdarların doğu toplumları için önemine değinir ve “*şark halkı garblılardan ziyade hükümdarperesttir.*” der. Ardından Nasırüddin ile ilgili değerlendirmeler yer alır ki bunlar bir doğu despotunun ardından düzülen methiyeler gibidir. Eleştiri tonu Meşveret'inkinden çok daha yumuşak ve hatta Şah'ı pek çok konuda aklamak istercesine yazılmıştır. Bu makalede Şahın, “... *Alicenap bir tacidar*” olduğu söylendikten sonra “*Efkar-ı münevvereye malik olup devletin terakkisini ister, medeni aleme seyahat ederek, milletin noksanlarını tayine çalışır, meftunu olduğu av bahanesiyle eyaletlerini dolaşarak zir-i destanlarına karışır onların umum ve sürurlarına iştirak ederdi...*” diyerek son derece başarılı bir hükümdar portresi çizer. Benzer bir düşünce ile “*Meslek-i teceddüde dahi mütereddide hareket etmeyip terakkiperveran ile mazibinanlardan her ikisini muvazene üzere tutmak isterdi.*” denir. Bu noktalar kuşkusuz oldukça tartışmalıdır. Aslında Şah, liberal etkilerle, kendisinin tahttaki mevkisini kaybedeceği korkusu arasında devamlı yıpranıyordu.¹¹ Nasırüddin Şah'ın Avrupa seyahatleri, dış borç alınarak yapılan uzun ve kalabalık mahiyetlerle gerçekleştirilen seyahatlerdi. Hükümdarlığı boyunca üç kez bu tip uzun seyahatlere çıkmıştı. Bunlar, aynı zamanda Avrupa devletlerinin İran'dan imtiyaz koparmak için bekledikleri güzel fırsatlardı. Son ziyaretinde İngiltere'de Malkom Han'ın kopardığı piyango imtiyazı buna bir örnektir. Mizan, işi biraz daha ileri götürerek, İran halkının Şahlara karşı sevgi ve hürmet dolu olduğunu da yazar. “*Sadık teb'ası ellinci yılı münasebetiyle şenlikler icrası için can-ı gönülden hazırlanmaktadır idi.*” Bu tarihsel veriler ışığında kabul edilmesi oldukça güç bir tespittir.

Nasırüddin Şah döneminde, pek çok ayaklanma olmakla birlikte esas olarak halkın bağlılıkları yerel, feodal güçlere, ağırlıklı olarak klan ve aşiret düzenine dayanıyordu. Şah'ın egemenlik alanının ülkenin bütününe yayılması söz konusu değildi. Bu nedenle Şah'ın despotik tutumları ya da saltanatı dönemindeki başarısızlıklarının yanında kitlelerin, ülke çapında ortak bir bağlılık duygusu geliştirebilecekleri bir Şah profili çizmek zordur.

⁹ Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Cilt 1 (1889-1902)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989, s. 267

¹⁰ İmzasız, Mizan, “Ölmüş Rahmet Bakilere Selamet”, No. 75, 24 Zilkade 1313, s. 2484

¹¹ Hafız Ferman Fermayan, “19. yy İran'ında Modernleşme Güçleri: Tarihi Mütalaa”, *Ortaoğu'da Modernleşme*, Ed. William R. Polk, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 182

Bu tutumların olası sebebi ile ilgili alternatif bir açıklama olabileceği düşünülerek İTC'nin Mısır Şubesi tarafından yayımlanan Kanun-u Esasi dergisindeki bir makaleye atf yapabiliriz. Müslüman halk kesimleri için yapılan tespitlerin, Jöntürk aydınları içinde geçerli olduğu söylenebilir. “*Her memleket Müslümanları diğerlerini, kendinden daha mesut ve hükümetlerini kendi hükümetlerinden daha müstakim zannederler. Görmediklerine sui-zan etmezler. Bu da ehl-i İslama mahsus bir hüsn-i zandan ileri gelir.*”¹²

Nasırüddin Şah, temelde müstebit bir hükümdar olarak, mülkünün gelişmesi için çabalamıştı. Ancak onun merkezi devlet ve bürokratik mekanizmaları kurma konusundaki çabaları hiçbir zaman yeterli olmamıştır. Ülke, onun zamanında farklı aşiretler arasındaki güç ilişkilerine dayalı bir denge üzerinde yürütülmeye çalışılıyordu. Hükümdarlığı süresince, bakanlıkların oluşturulmasına ve bürokratik bir mekanizma kurulması için çalışmasına rağmen, uzun süren hükümdarlığı 1896’da sona erdiğinde geriye yalnızca bir merkezi hükümet iskeleti bırakabilmişti. Devlet dokuz küçük tüzel kuruluştan, diğer bir deyişle bürokrasisi olmayan dairelerden ibaretti. Savaş, Maliye, Adalet ve Dışişleri bakanlıkları daha eski olmalarına rağmen maaşlı kadrolardan, bölge dairelerinden, hatta kalıcı bir dosyalama sisteminden dahi yoksundular. İşin aslı bir tek adları vardı.¹³

Nasırüddin Şah’ın ölümü üzerine yazılan bu makaleler, Mizan ve Meşveret çevrelerinin II. Abdülhamid’e yönelik bakışlarının ve üsluplarının birbirinden ne kadar farklı olduğunu anlayabileceğimiz bir turnusol kağıdı işlevi de görür. Mizan’daki makalede Nasırüddin Şah’ın ölümünün ardından bu suikastı, hiçbir biçimde onaylamadıkları ile ilgili II. Abdülhamid’i inandırma çabası vardır. “*Cinayete nefret ve canıye lanet ederiz. Nefret ve lanette halis olduğumuzu da padişahımız makamında bulunan Sultan II. Abdülhamid Hazretlerine arz eyeriz.*” Bu tarz bir üslup Ahmed Rıza için düşünülemeyecek kadar uzaktır. Makalenin devamında, II. Abdülhamid’in ülkenin genel durumu ile ilgili olarak yapması gerekenler anlatılır ve kendisinden yapması beklenenler “*Hakıpayı maali ihtivayı padişahilerinden müsterhmdir ki...*” hitabı ile dile getirilir. Yukarıda belirtildiği gibi, Meşveret çevresi için II. Abdülhamid’e yönelik bu tür ifadeler kullanılamayacak kadar uzak olmanın yanında, Meşverette çıkan makalede Nasırüddin Şah yüceltilmez. Eleştirinin dozu düşük bile olsa doğu toplumlarının hükümdarlık idaresine eğilimli oldukları gibi tezler ileri sürülmez. Mizan’da göze çarpan anlayış, katledilen İran Şah’ını iyi meziyet sahibi bir

¹² İmzasız, *Kanun-u Esasi*, “İttihad-ı İslam”, 20 El-Kaide 1315, No. 13, s. 2-3

¹³ Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 13

hükümdar olarak resmederek, okurlara iyi bir Osmanlı padişahının nasıl olması gerektiği ile ilgili uygun bir rol model sunmak gibi görünmektedir.

b. İttihad-ı İslam Bağlamı

İTC, İran'a karşı II. Abdülhamid'in Pan-İslamcı siyasetini miras almış görünmektedir.¹⁴ Meşveret ve Mizan'da çıkan makalelerde bu konu uzun uzadıya ele alınmasa da İTC'nin Mısır şubesi tarafından yayımlanan Kanun-u Esasi dergisinde İran ile olan ilişkiler, İttihad-ı İslam bağlamında ele alınır ve dergide, birkaç sayı üst üste İttihad-ı İslam kavramı tartışılır. İran ile olan ilişkiler ve İran siyasetinin nasıl oluşturulması gerektiği ile ilgili değerlendirmeler hep bu kavram etrafında tanımlanır.

İttihad-ı İslam, ya da batılı kaynaklar tarafından kullanılan ve yaygınlık kazanan biçimiyle Pan-İslamist politika, oldukça kapsamlı bir konudur. Hakkında yerli ve yabancı geniş bir literatür ve ele alınması gereken farklı boyutları vardır. İttihad-ı İslam bağlamında İttihad ve Terakki'nin İran politikasının, çerçevesi iyi çizilmiş sınırlar içinde ele alınması gerektiğinden bu çalışma kapsamında 1897 yılında İTC'nin Mısır şubesi tarafından yayımlanan Kanun-u Esasi dergisindeki bir sıra makale üzerinden inceleme yapılacaktır. Konunun kapsamını, İttihad-ı İslam siyaseti bağlamında Sünni-Şii çatışmasının aşılması ve İran ile varolan anlaşmazlıkların giderilmesi konusunda İTC liderlerinin¹⁵ hedefleri oluşturacaktır.

Osmanlı Devleti içindeki İslam birliği akımının amacı, İngiltere ve Fransa'nın çeşitli Müslüman gruplar arasındaki etnik ve dini farklılıklarını istismar ederek tıpkı Rusların 1855-78 yıllarında etnik ulusal Balkan gruplarını siyasallaştırmak için Ortodoksluğu kullanarak yaptıkları gibi nifak çıkarma çabasına engel olmaktır.¹⁶ İTC içerisinde de kabul gören bu anlayış, özellikle Mizancı Murad Bey'in İTC'ye mensup olduğu yıllarda Cemiyet içerisinde revaç buluyordu. Kendisinin İslam Birliği (Pan-İslamist) taraftarı olması Cemiyet içinde şöhretini daha da arttırıyordu. En büyük emeli dünya Müslümanlarının, halifenin önderliğinde düşman istilasından kurtulması ve büyük İslam İmparatorluğu'nun kurulmasıyla çalışmalarının

¹⁴ Gökhan Çetinsaya, a.g.m., s. 120

¹⁵ Mısır şubesi Mizancı Murad Bey, Paris'e gittikten sonra bir bocalama devresi yaşamasına rağmen Hoca Kadri'nin önderliğinde yeniden kendini toparlamış ve İslami kimliği ön planda olan, Ahmed Rıza ve grubunun pozitivist fikirlerine karşı güçlü bir grup oluşturmuşlardır. Bu dönem de halen İTC bir bütün olarak ele alınamayacak durumdadır.

¹⁶ Kemal Karpat, *İslamın Siyasallaşması, Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, İstanbul 2013, s. 331

mükafatlandırıldığını görmek istemesiydi. Padişahı bu yola sevk edebilmenin hayalleriyle yaşıyordu.¹⁷ Murad Bey'in yanı sıra, Kanun-u Esasi'de bir sıra makale ile İttihad-ı İslam konusuna müdahil oluyodu.¹⁸

“Osmanlılarca İttihad-İslam terkinin medlulü, küre-i arz üzerinde bulunan umum Müslümanların birleşip milel-i saireye karşı hukuk-u islamiyelerini müdafa'a ve kelime-i dini i'la etmek niyetiyle fi sebillillah mücahedede bulunmak gibi bir manadan ibarettir. Tatlı bir emel olduğu için herkes husulünü arzu eder. Dinen birleşmeleri matlub ise kelime-i tevhid cümlesini cem ediyor. Fikren müttehid olmaları demek ise ittihad fikri ittihad-ı siyasiyi müntec olabileceğinden mevani-i kaviyyeye tesadüf eder.”¹⁹

Burada açık biçimde ikili bir ayrıma gidilmiş ve Müslümanların dini bakımdan birleşmeleri konusunda kapsayıcı bir yorum getirilerek, kelime-i tevhidin dünyadaki tüm Müslümanları birleştirecek ortak payda olduğu söylenmiştir. Asıl güçlük ise, siyasi alanda Müslümanların fikri birlikteliğini sağlamaktır. Bu nedenle gerek siyasi gerekse dini birlik anlamında Müslüman devletlerin birlikteliği hayli güç bir konudur. Özellikle meşrutiyet süreçlerinin iki ülke siyasetinde önemli bir rol oynamaya başlamasıyla bu söylemler yerini salt siyasi fikirlere bırakacaktır. Ancak İran siyaseti bağlamında dini birliktelik konusu önemini korumaya devam eder. İran devleti ile siyasi ilişkilerin geliştirilmesi mezhep sorunları aşılmadan mümkün olamayacağından, dini alanda da bir birlikteliğe ihtiyaç duyulacaktır. Bu konuda Kanun-u Esasi dergisi diğer İTC yayınları gibi mezhep farklılıklarına dayanan ayrımcı uygulamalara son verilmesini ister. “*İran hükümeti ile muhasanat-ı hasene tezyidiyle Sünni-Şii beynindeki manasız muadati kaldırmaya çalışmakta büyük vezâiftendir.*”²⁰ diyerek dini ayrımların aşılmasını ister. Bu ayrımın ortadan kalkması aynı zamanda Irak'ta yoğun olarak bulunan Osmanlı teb'ası Şiilerinde devletle entegrasyonu için önemlidir.

Kanun-u Esasi, II. Abdülhamid'in İran'la yakınlaşma çabalarını da gayri ciddi bulur. 1898 yılında padişahın Muzafferüddin Şah'a gönderdiği nişan ve bu

¹⁷ Ernest Edmonson Ramsour, *Genç Türkler ve İttihat ve Terakki 1908 İhtilalinin Hazırlık Dönemi*, Kayhan Yayınları, İstanbul 2001, s. 52

¹⁸ Birbirini izleyen dört makale ile konu ele alınmış ve Avusturya'dan Cava adasına Batavya'dan Hindistan'a kadar dünyanın farklı coğrafyalarında yaşayan Müslümanların durumları ile ilgili bilgilere yer verilmiştir.

¹⁹ İmzasız, *Kanun-u Esasi*, “İttihad-ı İslam”, 21 Şevval 1315, No. 9, s. 2

²⁰ İmzasız, *Kanun-u Esasi*, “İttihad-ı İslam”, 20 El-Kaide 1315, No. 13, s. 2-3

nişanı götüren heyetin Tahran'da parlak biçimde karşılanması saray tarafından "İttihad-ı İslamın esasının" kurulduğu biçiminde dışarıya yansıtılmıştı.²¹ Dergi yaşanan olayın II. Abdülhamid tarafından bu biçimde yansıtılmasına sert tepki gösterdi. Yapılan işin gayri ciddi olduğunu eğer gerçekten ciddi bir şeyler yapılmak isteniyorsa bunun yolunun sefirler aracılığıyla yapılacak fikir alışverişleri olduğunu söyledikten sonra "İşte sahtekarlık varsa bile anlaşılmazdı. İki tarafın boş olan millet hazinelerinin diyyun tarafına bu sebeple bir miktar daha kayd olmazdı."denilmiştir. Ardından kendi önerilerini dile getiren dergi, mezhep farklılıklarının aşılmasının çok ötesinde İngiltere'nin desteği ile Afganistan, İran ve Osmanlı Devletinin ittifak kurması gerektiğini söyler. Bu noktada üzerinde durulan konu İran ve Afganistan bölgesinde Rusya'ya karşı bir denge unsuru olarak İngiliz dostluğunun temin edilmesi siyasetidir. "Bu iki devlet teb'a-i Müslimeleri aralarında bulunan ihtilaf-i mezhebiyi kaldırıp usul-ü mustahsene üzere talim memleketlerini de imar ve Afgan hükümetini daire-i ittifaklarına dahil etseler otuz dört milyon kadar müslümanın makul denilebilecek bir ittihadı husule gelir. Lakin ne kadar cesur bulunsalar kesret ve kuvvet itibarıyla yalnız mehabet-peyma Rusya ile uğraşmaları pek güç ve muvaffakiyetleri meşuk olur."

Bu önerinin gerekçelendirilmesi ise diğer Avrupa devletlerinin Rusya karşısında güvenilmez müttefikler olacağıdır. "Sair Avrupa devletleri Türkiya tarafında Rusya'ya ıleri gitme demeleri maznun ise de Afgan ve İran tarafları için bir itirazda bulunmaları memul değildir. İngiltere ise ilca-i maslahatla Rusya'ya karşı hükümet-i İslamiyeye zahir olur." Orta Asya, Basra Körfezi ve Hindistan bölgesinde Rusya ve İngiltere'nin birbirlerine zıt çıkarları dolayısıyla Rusya'ya karşı İngiltere'ye yanaşmak fikri ortaya atılıyordu ve bu konuda Paris merkezi de benzer bir düşüncede idi. Meşveret gazetesinde yayımlanan bir makalede, "Saltanat-ı seniyyenin nüfûz-ı iktidârı Rusya'yı ne nisbette işgal edebilirse İngiltere nüfûzu Hind'de o nisbette tekarrür edeceğinden İngiltere hükümeti Rusya'ya karşı hükümet-i seniyyenin satvet ve şevketinin terakkisine çalışmaktadır." deniliyordu.²² Açıkça, Kanun-u Esasi gibi üçlü bir ittifak ve dördüncü bir dayanak olarak İngiltere'nin varlığı gibi somut bir öneride bulunulmuyor olmasına rağmen genel anlamda dönemin İTC çevrelerinde doğu siyasetinde, Rusya'ya karşı İngiltere denklemi kabul görüyordu.

İTC, henüz kurumsallaşma sürecinde olduğu ve farklı merkezlerden idare edilmeye çalışıldığı bu dönemde İran'la ilgili politika geliştirirken öncelikle Sünni-Şii ayrımının ortadan kaldırılmasına sonra da her iki ülkede istibdat rejimleri-

²¹ İmzası, *Kanun-u Esasi*, "İttihad-ı İslam", 2 Zilhicce 1315, No. 15, s. 7-8

²² İmzasız, *Meşveret*, "Suriye'den Mektub", 28 Cemazi'el-Ahir 1313, No. 12, s. 2

nin terk edilerek maddi ve manevi gelişmenin sağlanmasını hedef almıştır. Paris ve Mısır şubelerinin İran ile ilgili düşünceleri İttihad-ı İslam bağlamında birlik ve siyasal ilişkilerin geliştirilmesi ve mezhep ayrılıklarının iki devlet arasında gerginlik nedeni olmaktan çıkarılması perspektifine oturtulmuştur.

c. Meşrutiyete Doğru

İran'ın İTC, tarafından giderek artan biçimde dikkate alındığını söyleyebiliriz. Burada iki temel nokta ön plandadır. Öncelikle her iki ülkede de meşrutiyet ilanının yaklaşıma başlaması ve sürecin İran'da daha önde seyretmesi bu ilgi artışının en önemli nedenidir. Diğer taraftan İTC çevresinin Şura-ı Ümmet yayımlanmaya başladıktan sonra kendi içlerindeki çatışmalarının azalması ile birlikte Doğu siyasetine daha fazla yer vermişlerdir. Bu süreçte Şura-ı Ümmet'te çıkan makaleler daha önce ele aldığımız ve başlangıç dönemi olarak nitelendirebileceğimiz dönemdekilere oranla daha nitelikli ve siyasal analiz boyutu yüksek makalelerdir. Bu süreçte, İran içerisinde meşrutiyet devrimine ön ayak olan toplumsal sınıfların yakından izlendiğini söyleyebiliriz. Örneğin, İran ulemasının meşrutiyete taraf olan Necef uleması ile ona karşı olan ve Şah tarafında yer alan muhafazakar ulemanın durumunu izlemek İTC'nin temel bir gündemi olmuştur. Ayrıca Meşrutiyet öncesi süreçte İran'da meydana gelen önemli toplumsal olayları da Şura-ı Ümmet gazetesinden izleyebilmek mümkündür. Bu dönemin en önemli özelliği (1902-1908), İran'a yönelik politikanın dini motivasyonlar, din kardeşliği veya İttihad-ı İslam bağlarından uzaklaşarak, siyasal kavramlarla şekillendirilen, meşrutiyet eksenli ve dayanışmacı bir anlayışa doğru evrilmesidir. Şii-Sünni ayrımının aşılması ve politik bir gerginlik nedeni olmaktan çıkarılmasına yönelik politika aynen devam etmekle birlikte bu dönemin temel vurgusu dini söylemlerden çok siyasal söylemlerdir. İttihad-ı İslam kavramı yalnızca Irak bölgesinde yaşanan Sünni-Şii gerginlikleri söz konusu olduğunda, mezhep ayrılıklarının aşılması için kullanılan kapsamı oldukça daralmış bir kavram haline gelmiştir.²³

İran ile ilgili analizler, İttihad-ı İslam kavramından uzaklaşarak “Uyuyan Doğunun Uyanışı”, bağlamında ele alınmaya başlanmıştı. Sorun artık yalnızca Müslüman ülkeler olmaktan çıkmış, Batı sömürgeciliğine karşı direnen Japonya, Çin gibi Müslüman olmayan ülkelerinde bir arada değerlendirildiği bir “Uyanış”

²³ “Acem hükümetinin İttihad-ı İslam fikri ve emeline muhalif olan bu muzır politikası ümmet-i Muhammedinin bir kat daha kırılması, zayıflaması ve bilahare ecebiler elinde zebun ve esir kalmasını mucib olacağından...” İmzasız, Şura-ı Ümmet, “Acem-Türk İhtilafı”, 1 Ağustos 1906, No. 96/97, s. 4

söylemi biçimini almıştı. Çin'de 1906'da anayasal yönetim ilkesine bağlılığın ilanı söz konusu olmuş, ancak bu ilke, ülke buna hazır hale gelene kadar uygulamaya konamamıştı.²⁴ İTC'ye göre, Çin, esasen kabul ettiği anayasayı ve meşveret usulünü saltanatına uygular ve bu sürecin yerleşmesi için birkaç yıl geçmesini sağlayabilirse, Avrupalıların işgalinden de kurtulabilecekti.²⁵ Çin ile ilgili değerlendirmelerin sonu “*Çin uyanıyor*” fikriyle bitiyordu. Japonların Rusya'yı yenmeleri (1905) ve anayasal düzen oluşturmaları ise, “*Japonyalıların muvaffakiyet ve terakkileri kurun-u evveli milletlerinin hayat-ı taze iktisab etmelerine sebep oldu.*” biçiminde ele alınıyordu. Bu nedenle İttihad-ı İslam kavramı artık geride kalıyor ve “*bütün Asya uyanıyor*” şiarı etrafında politik bir söylem inşa ediliyordu.²⁶

d. Müstebid Hükümdarlar

Değişmeyen argüman ise kuşkusuz müstebid hükümdarlar, onların zulm ve işkenceleri ile sefahata düşkünlükleriydi. Bu anlamda, II. Abdülhamid Jöntürk hareketinin başından beri yerinde olmasına rağmen İran'da Nasırüddin Şah öldürülmüş, yerine Muzafferüddin Şah geçmişti. Hatırlanacağı gibi Ahmed Rıza'nın Muzafferüddin Şah ile ilgili iyimser makalesinin ardından Şura-ı Ümmet'teki makalelerde de Muzafferüddin Şah ile ilgili sert eleştiriler görülmez. Burada Şah'ın genel eğilim olarak müstebid bir karakter taşıması ve İran'da gelişen Meşrutiyetçi harekete odaklanılmasının payı vardır. Ancak Muzafferüddin'in sağlık sorunlarını gerekçe göstererek yaptığı Avrupa seyahatleri şiddetli biçimde eleştirilmiştir. Muzafferüddin'in sağlığı genel olarak iyi olmamakla birlikte özellikle böbrek sorunları yaşıyor ve Fransa'daki Contrexville'de bulunan mineralli su kaynaklarına tedavi için geliyordu.²⁷ Ancak bu geziler kalabalık maiyetlerle ve yine Avrupa ülkelerinden alınan dış borçlarla yapılıyordu. Bu nedenle İTC tarafından Şah'a sert eleştiriler yöneltiliyordu. “*Muzafferüddin Şah, birkaç bardak maden suyu içmek için Avrupa'ya her gelişinde arkasına 96 kişi takıyor. Şiraz'ın İsfahan'ın bir aylık varidatını bir gecede bunların otel kirasına sarf ediyor.*”²⁸ deniyor ve buradan kalkarak güzel bir genelleme ile “*Bü-*

²⁴ Barrington Moore JR, *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soltunun ve Köylünün Rolü*, V Yayınları, Ankara 1989, s. 148

²⁵ İmzasız, *Şura-ı Ümmet*, “İran”, 1 Teşrin-i Sani 1906, No. 104, s. 3

²⁶ Bu savaştan sonra, Japonya'nın kendine güveni artmış, önce Çin'i sonra Rusya'yı yenmiş, artık hiç tartışmasız biçimde “Büyük Devletler” arasına girmişti. Murat Belge, *Militarist Modernleşme Almanya, Japonya ve Türkiye*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 401

²⁷ Amir Arsalan Afkhami, “The Sick Men of Persia: The Importance of Illness as a Factor in the Interpretation of Modern Iranian Diplomatic History”, *Iran Studies*, vol. 36, No. 3, 2003, s. 343

²⁸ İmzasız, *Şura-ı Ümmet*, “Şundan Bundan”, 1 Recep 1323, No. 81, s. 3

yüklüğü kuru nam ve ihtişamda aramak hastalığında şark hükümdarları hala kurtulamadılar." diyorlardı. Yalnızca Şah'ın tedavi amaçlı olduğu söylenen Londra seyahati için İngiltere'den 300.000 pound borç alınmıştı. Rusya'ya olan borçların geri ödenmesi için alınan 3.000.000 poundluk bir başka borç ve Fransız şirketlerinden silah alımı için sağlanan 200.000 poundluk borçlar da göz önüne alındığında müsrif bir şark hükümdarı profili ortaya çıkıyordu.²⁹ İTC'ye göre, şark hükümdarlarının Avrupa'daki bu sefahatlarına rağmen Avrupa devletleri nezdinde maruz bırakıldıkları muamele ise acıklıdır. Muzafferüddin Şah'ın 1900 yılında yaptığı Avrupa seyahatine Paris'te tanık olan İttihadçılar, bu ziyaretten söz ederken "*Zavalı adamın yanına bir mihmandar ve iki nefes koymuşlardı. Az kalsın anarşistin biri tarafından cam alınacaktı.*"³⁰ diyerek, Doğu hükümdarlarının bütün debdebelerine rağmen Batıda gördükleri muameleyi apaçık biçimde aktarıyordu.³¹

2. Meşrutiyet'in İlanı ve Gerçekler

Meşrutiyetin ilan edilmesiyle tüm sorunların çözümleneceğine inanan İTC üyeleri, Kanun-u Esasi yürürlüğe girdikten sonra iç ve dış meselelerin artan biçimde devam ettiğini gördükçe daha gerçekçi siyasetler oluşturmak zorunda olduklarını anladılar. Meşrutiyetin hemen başlangıcında meydana gelen dış bunalımlar, imparatorluktaki olumlu havayı dağıtmaya başlamıştı.³² İTC'nin yönetimi doğrudan doğruya eline almaması ve dışarıdan hükümetlere müdahale ederek bir tür "denetleme iktidarı"³³ kurması da sorunların giderilmesine yardımcı olmuyordu. Meşrutiyetin ilanını izleyen ilk yıllardaki Osmanlı dış siyaseti iki değişik düzeyde formülelleniyordu. Resmi siyaset, iktidardaki hükümet tarafından oluşturuluyor, resmi olmayan ise iç çevrelerden yani İTC'nin merkezi umumisinden. Kimi zaman bu ikincisinin görüşleri hükümetinki ile uyuşmuyordu. Ama 1908-1918 döneminin perspektifi içinde dış siyaset ve diplomaside varolan gerçek yönsemeleri çok daha iyi yansıtıyordu.³⁴ Bu bağlamda yönetme sorumluluğunu fiilen üzerine

²⁹ Ervand Abrahamian, *Iran Between Two Revolution*, Princeton University Press, New Jersey, 1982, s. 74

³⁰ İmzasız, *Şura-ı Ümmet*, "Nifak Neticeleri", 15 Şaban 1321, No. 40, s. 1

³¹ Şura-ı Ümmet Şah'ların israfından söz ederken aynı dönemde, bu israfları finanse edebilmek için, İran'ı giderek daha da fakirleştiren iltimaslardan da söz ediyor ve İngiltere'nin İran'daki tuz ve altın hariç diğer tüm madenlerin işletilmesi ile ilgili imtiyaz başvurusunda bulunduğunu da haber olarak veriyordu. İmzasız, "Şuunat", 1 Şevval 1321, No. 43, s. 4

³² Baran Hocaoğlu, *II. Meşrutiyette İktidar-Muhalefet İlişkileri 1908-1913*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, s. 16

³³ Sina Akşin, *Jöntürkler ve İttihat ve Terakki*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1987, s. 87

³⁴ Feroz Ahmad, "İttihat ve Teraakki'nin Dış Politikası", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul Cilt. 2, s. 294

almamasına rağmen artık devletin yönetiminde en çok söz sahibi olan güç olarak İTC, durumun gereklerine uygun politikalar üretmek zorundaydı. Bu bağlamda 1908 yılında Ahmed Rıza Bey ve İran'ın önemli meşrutiyet savunucularından Ta-kizade Londra'da anayasal yönetimler üzerinde fikir alışverişinde bulunmuşlardı.³⁵ Bu politikaların İran bağlamında en önemli yansıması sınır sorunlarının aşılması konusunda olanlardır.

a. Sınır Sorunlarının Kavranışı

Osmanlı Devleti ve İran arasındaki sınır anlaşmazlıklarının başlangıcını belirlemek oldukça güçtür. Bölge coğrafyasının sarp ve dağlık olması ile birlikte geleneksel olarak merkezi devlet otoritesinin kurulamaması ve konar-göçer yaşam tarzı nedeni ile hiçbir zaman tam anlamıyla belirgin bir sınır hattı çizilememiştir. Sınırdaki yaşayan Ermeni ve Kürt aşiretler sıklıkla sınırın diğer tarafına geçiyor hayvancılık, kaçakçılık ya da konar-göçerlik nedeniyle sınır hattına bağlı kalmıyorlardı. İki devletin birbiri arasındaki ilişkilerin zaman içindeki değişimine paralel olarak sınırdaki yaşanan sorunlar artıyor ya da azalıyordu. Bu yönüyle sınır anlaşmazlıkları, İran ve Osmanlı Devletleri arasında bir tür uluslar arası ilişkiler aracı olarak işlev görmeye başlamıştı. Sorunun tam olarak çözülmesi ise ancak 1932 yılında Türkiye ile İran Hükûmeti arasında Uzlaşma, Adli Tesviye ve Hakem Muahedesi anlaşmasının imzalanması ile mümkün olabilecektir.³⁶

İTC' nin İran sınırı ile ilgili anlaşmazlık konularına bakışı zaman içerisinde gerçekçi bir çizgiye gelmiştir. Avrupa'da yayın yapan devrimci bir muhalefet grubu oldukları yıllarda, sınır sorunlarının yıllara yayılmış karmaşasından uzak, sorunu yalnızca iktidar değişimine indirgeyen bir anlayış söz konusuydu.³⁷ Ancak meşrutiyetin ilanına yaklaşıldıkça ve İTC çevreleri muhalefette deneyim sahibi oldukça, yapılan değerlendirmeler daha gerçekçi biçimler almaya başladı. 1906 yılında yayımlanan bir makalede bu değişimi izleyebilmek mümkündür. "*Aylardan beri sürüp giden İran hududu ihtilaflı Rusya ve İngiltere sefirlerinin dostane (!) müdahalesiyle bir renk-i endişe almış oldu. İki Müslüman devletin nizalarını aralarında hal ve fasl edemeyerek aheri işe karıştırmaları cidden hazin ve vahimdir. Bu vehameti Bab-ı Ali'de hissetmiş olmalı ki*

³⁵ Fariba Zarinebaf, "From Istanbul to Tabriz: Modernity and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, Volume 28, Number 1, 2008, s. 166

³⁶ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983.

³⁷ Osmanlı Devleti ile İran arasında yaşanan sınır sorunlarının Tanzimat sonrası döneme ilişkin kısmı için Bkz. Melike Sarıkcıoğlu, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.

*huddadaki memurlarına talimat-ı cedide ve müsalemetkarane ırsaliyle meseleyi biran evvel hal-letmek istiyor.*³⁸ Bu bakış açısı İTC'nin siyasal olaylara bakışındaki olgunlaşmayı da gösteriyor. Sorunların sadece II. Abdülhamid'in gidişi ile çözümlenemeyeceğinin farkına varmış olmaları ki meşrutiyetin arefesinde konuyu gerçek boyutları ile kavramaya başladılar. Sınır sorunları yalnız iki ülkeyi ilgilendiren bir konu olmaktan da çıkmış, bölgenin geleneksel aktörleri İngiltere ve Rusya'nın da dahil olduğu karmaşık bir süreç haline gelmişti.

Bu değişimin en önemli örneği ise meşrutiyetin ilanından yalnızca 20 gün sonra İTC'nin yayın organı Tanin gazetesinde arka arkaya yayımlanan iki ayrıntılı makaledir. 30 Temmuz 1324 (Rumi) tarihinde "*İran Mesele-i Hududiyesi*"³⁹ adıyla yayımlanan bu iki makale, İTC'nin artık Kanun-u Esasi'nin ilanı dışında gerçekçi öneriler sunmak zorunda olduğu bir döneme denk gelir. Bu tarihte II. Abdülhamid her ne kadar tahtta olsa da, ülke siyasetinin en önemli gücü olarak İTC, artık bütün bir siyasetini II. Abdülhamid'in gidişine bağlamakla yetinemezdi. Bu nedenle öncelikle konunun tüm detaylarına vakıf olması ve artık devletin siyasasına yön verebilme gücüne sahip bir Cemiyet olarak, oluşturduğu politikaların uygulanabilir olması gerekiyordu. Buna uygun biçimde İTC'nin konuyu geniş kapsamlı bir biçimde ele almaya başladığını görüyoruz. "*Her şey den evvel bu meselede iki tarafın ahval-i dahiliyesi ve hariciyesi nazar-ı dikkate alınmalıdır. Çünkü bu meselenin safahat-ı mütemadisi bu ahvalin tesiratından kurtulamamıştı.*"⁴⁰ İç sorunlar ve sınır anlaşmazlıkları ilişkisinde dikkat çeken en önemli sorun, Osmanlı Devleti'nin II. Abdülhamid'in istibdadı zamanında, İran Devletini zayıflatmak, özellikle sınırlardaki ve yakın bölgelerdeki asileri destekleyerek İran'ı sürekli bir çatışma içerisinde bıraktığı ile ilgili iddialardır. İranlı yazar Cezani'ye göre, Birinci Meclis döneminde Osmanlı'nın İran sınırlarına tecavüzleri oldu. Bunlar Muhammed Ali Şah'ın gizli himayesinde yapılıyordu ve meclis ve encümeni zayıflatmak için kullanıyordu ki, İran'ın İstanbul büyükelçisi bu gibi tecavüzleri mahkum ederek bunları Tebriz encümeninin uydurduğunu söylüyordu.⁴¹ Bu tarihlerde, sınırda Osmanlı askerlerinin de içinde olduğu çok farklı nitelikte olaylar olmuştu ve özellikle Muhammed Ali Şah'ın Haziran 1908'de meclisi topa tutmasının ardından bu tip söylentiler ortada dolaşmaktaydı. Bu nedenle İTC çevreleri yine Tanin gazetesini kullanarak bu iddialarla ilgili açıklama yapma ihtiyacı duymuştu.

³⁸ İmzasız, *Şura-ı Ümmet*, 30 Teşrin-i Sani 1906, No. 104, s. 4.

³⁹ Müştak, *Tanin*, "İran Mesele-i Hududiyesi", 30 Temmuz 1324, No. 12, s. 2-3.

⁴⁰ *Tanin*, a.g.gt, s. 2.

⁴¹ Bijan Cezani, *İran Meşrutiyet Devrimi*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014, s. 238.

“Bir de son zamanlarda şayi olan bir rivayete göre, İran Şah’ı istihlal-i hürriyet uğrunda çalışan ahrara karşı top, tüfek kullanmasını emrederken hudud boyundaki Osmanlı askerlerine güveniyor. Daha doğrusu İran hürriyetperveranı böyle zannediyormuş memleketlerini zulm ve istibdattan kurtarmak için icra-i fedakari eden İran hürriyetperveranı bugün içinde çırpındıkları hicran ve heyecean ile böyle düşünmekte mazurdur. Fakat o mazeret ne kadar makbul ve meşru olursa olsun bizi bir hakikati söylemekten men edemez. Osmanlı askeri zulm ve istibdada – bilerek- alet olamaz. Vatanlarında tesis-i hürriyetle muvafık olan Osmanlı ordusu komşusunda hür bir devlet orudusu görmekten haz alır. Yalnız hukuk-u Osmaniye’nin müdafii ve muhafızdır başka maksada alet edilemez.”⁴²

Bu anlamda II. Abdülhamid dönemi ve İTC arasında bir ayırım yapmak gereklidir. İTC’nin İran’daki meşrutiyet hareketi ile olan yakın fikri ilgisi açıktır. Kurumsal düzeyde kurulan ilişkiler ve İTC’nin genel siyaseti göz önüne alındığında, Meşrutiyetin ilanından Muhammed Ali Şah’ın Rusya’ya sığındığı Haziran 1910 tarihine kadar böyle bir iddianın doğruluğunu kabul etmek pek mümkün değildir. İTC, Çin, Japonya, İran gibi tüm doğu ülkelerinin meşrutiyet deneyimlerini desteklemiştir. Bu anlamda Muhammed Ali Şah ile birlikte Meşrutiyetçilerin üzerine gitmesi anlamlı bir argüman değildir. Ancak II. Abdülhamid dönemi için bu iddiaları ispat etmek zor olsa bile onun genel siyaseti bakımından dikkate alınır niteliktedir. Ancak II. Abdülhamid’in Rusya’nın İran üzerindeki nüfuzunun artması ve hatta doğrudan doğruya bu bölgeyi işgal etmesi ihtimaline karşı önlem aldığını söyleyebiliriz. Bu anlamda II. Abdülhamid’in Muhammed Ali Şah ile Meşrutiyetçilere karşı örtülü bir ittifak içinde olduğu yolunda bir düşünceyi ihtiyatla karşılamak gerekir. Öyle ki, Haziran 1908’de meşrutiyete muhalif olan grupların Tahran’da bulunan Osmanlı sefarethanesine sığınmaları uygun görülmemiştir.⁴³ Belki de II. Abdülhamid’in İran politikasını en iyi özetleyen Savuçbulak şehbenderi Ragıp Bey’in bir raporunda belirttiği şu ifadelerdir.

“Bizden daha evvelce İran’da tecelli eden Meşrutiyet Rusya’dan daha ziyade hükümet-i mutlaka-i Osmaniye’yi veya bit’tahsis mümessil-i istibdat bulunan saltanat-ı Hamidi endişeye düşürmüştü. İşte bu endişe saikasıyladır ki Sultan Hamid İran meşrutiyetini akim bırakmak için İran’da hürriyetperverler ile istibdadçılar arasındaki mevcut adaveti teşdid etmek üzere bir ta-

⁴² İmzasız, *Tanin*, “İran Mesele-i Hududiyesi Suret-i Tesviye”, 18 Ağustos 1324, No. 31, s. 1.

⁴³ BOA, BEO 3326, 249386, H. 12/05/1326.

raftan şah-ı merkur ile muhaberata başlamış, diğer cihetten de Rumiye ve Savuçbulak havalisinde mütemekkin İran aşair-i Kürdiyesini İran aleyhine teşvik ve işvaya sarf-ı mesai eylemiş idi.”⁴⁴

İTC, sınır konusunu gerçekçi biçimde kavramaya başladıktan sonra, İran’ın içinde bulunduğu siyasi durum ve ülkenin genel gelişmişlik düzeyinin bu sorunların başında geldiğini anlamaya başladı. Özellikle merkezi devlet yapılanmasının güçsüz olduğu ülkede, derebeylerinin ve kabile reislerinin merkez tarafından kontrol edilemiyor olmasını, sınırlardaki sorunların esas nedeni olarak görüyordu. Diğer taraftan Meclisin açılmasına kadar olan süreçte yaşanan iç gerilimler, çatışmalar da devleti zayıf düşürmüş ve ülkede kontrolün sağlanmasını güçleştirmişti. Sorunun bir diğer boyutu da İran’ın Rusya ve İngiltere’yi işin içine katarak bazı layihalar hazırlatması ve görüşmelere temel olmak üzere bu layihaların kullanılmasında ısrar etmesidir. Bu noktada İTC ise yabancı ülkelerin işe karışmasına karşı çıkıyordu.

Ancak yapılan görüşmelerde daha önce Derviş Paşa komisyonu tarafından hazırlanan haritalara uygun bir statüko benimsenmesi İTC tarafından olumlu karşılandı.⁴⁵ İlerleyen yıllarda İTC’nin ülke yönetimini tamamen ele geçirmesinden sonra bu konu ile ilgili çalışmalar devam etmiş ve Said Halim Paşa’nın Hariciye Nazırı olduğu 4-7 Temmuz 1913 tarihinde İstanbul protokolü imzalanmıştı. 1. Dünya Savaşı nedeniyle uygulanamayacak olan bu anlaşma, İTC döneminde imzalanmış olmasına rağmen İngiltere ve Rusya’nın da katıldığı dörtlü bir anlaşmadır.⁴⁶ Yabancı devletlerin bölgede söz sahibi olmasına karşı olmasına rağmen reel politik Rusya ve İngiltere’nin sürece müdahale etmelerine olanak sağlamıştır. Anlaşma komisyonuna katılan İngiliz Arnold Talbot Wilson, sınır hattının oluşturulmasında İran’da bulunan İngiliz petrol çıkarlarının korunmasını sağlayacak bir hattın oluşturulması için çaba göstermişti.⁴⁷ Sonuç olarak, İTC yönetimi yetersizlikleri nedeniyle birinci savaşın öngününde Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu’nun bir Rus nüfuz bölgesi olmasını kabul etmekten başka çare de bulamayacaktır.⁴⁸

Osmanlı Devletinin Azerbaycan’da yaşamsal çıkarları olmasına rağmen Rusya’nın bu bölgedeki etkinliği ve İran üzerindeki baskın konumu nedeniyle sınırdaki

⁴⁴ *Arşiv Belgelerinde Osmanlı-İran İlişkileri*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No. 111, Ankara 2010, s. 492

⁴⁵ Aynı gazete

⁴⁶ Melike Sarıçioğlu, *a.g.e.*, s. 178

⁴⁷ Karl E. Meyer, Shareen B. Brysac, *Ortadoğu Tarihi Kıral Yaratanlar*, Çev. Emine Eminel, Akılçelen Kitapları, Ankara 2016, s. 210

⁴⁸ Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, s. 298

ki durum hem Genç Türkler hem de İranlı Meşrutiyetçiler tarafından kaygıyla izleniyordu.⁴⁹Rusya faktörü, İran'a karşı Osmanlı Devletinin politikasını belirlerken en önemli önceliği olmuştur. İran'ı kontrol altında tutma isteği her zaman olmakla birlikte aynı zamanda Rus işgaline neden olmayacak ölçüde bağımsız bir İran devletinin varlığı da Osmanlı açısından önemlidir. İran'ın bölgedeki etkinliğinin ortadan kalkması Rusya'ya daha fazla söz sahibi yapacak hatta açık işgal durumlarında doğrudan doğruya iki ülkeyi karşı karşıya getirecektir

Tebriz Direnişi

İTC'nin siyasi olarak kendine en yakın gördüğü hareket İran'daki meşrutiyetçi gruplar⁵⁰ ve bunların içerisinde de Tebriz'de Muhammed Ali Şah'a karşı direnen Azeri mücahitlerdi. Şah tahta çıktığında anayasa ilan edilmiş ve meclis toplanmıştı ancak Rus desteğini arkasına alan Muhammed Ali Şah hiçbir zaman içine sindiremediği meşrutisi ortadan kaldırmak için Haziran 1908'de meclisi topa tuttu ve İran'da büyük bir iç savaş başladı. Şah'ın Kazak tugayı sayesinde Tahran'daki muhalifleri ortadan kaldırmasından sonra muhalefet Tebriz'e kaydı. Burada Settar Han ve Bağır Han liderliğinde yürütülen direniş, kıtlık ve Rus istilasına rağmen, meşrutiyetin yeniden ilan edilmesine giden yoldaki en önemli olay oldu. Settar Han'ın mücadelesi genç İTC çevrelerini ve hatta M.Kemal'i dahi etkilemişti.⁵¹

Bu gelişmeler üzerine, İTC İran'daki meşrutiyetçilere destek verebilmek için Halil Bey'in (Kut) başlarında olduğu ve Yakup Cemil, Mustafa Necip, Mülazım Hilmi, Mehmet Emin Yurdakul, Ömer Naci, Said Selmasi gibi İTC'ne mensup kişilerden oluşan bir grup oluşturulup İran'a gönderdi. Amaçları oradaki halkı meşrutiyet lehine organize ederek Şah'a karşı direnişi desteklemektir. Ancak grubun İran'a girişinden kısa bir süre sonra 31 Mart ayaklanması olmuş ve bu nedenle girişim sonuçsuz kalarak gönderilen grup geri dönmek zorunda kalmıştı.⁵² İTC'nin

⁴⁹ Edward G. Browne, *The Persian Revolution of 1905-1909*, Cambridge University Press, London, 1910, s. 251

⁵⁰ İran meşrutiyetçileri İstanbul'da Ahmed Rıza Bey'e gönderdikleri telgrafta "İran'ın bilcümle Ahrar komiteleri tarafından akt olunan meclis-i umuminin zat-ı alilerini bütün cihan parlamentoları indinde İran kavminin menafını muhafaza etmek üzere vekil intihab etmiş olduğunu ve kanun-u esasimizin müdafiası için zat-ı alilerine selahiyet-i kamile ita eylediğini beyan ederiz." diyerek bu yakınlığın karşılıklı olduğunu gösteriyordu. Tanin, "İran Meşrutiyetperverani", 4 Haziran 1325, No. 284, s. 1

⁵¹ Falih Rıfkı Atay, *Mustafa Kemal'in Mütareke Defteri ve 19 Mayıs*, Yenigün Basın Yayıncılık, İstanbul, 1999, s. 55

⁵² Celal Metin, *Emperyalist Çağda Modernleşme Türk Modernleşmesi ve İran 1800-1941*, Phoenix Yayınları, Ankara 2011, s. 238

en şöhretli simalarından Ömer Naci'de İranlı meşrutiyetçilere destek vermek için buraya gitmişti ama onun karşılaştığı durumlarda İTC ve İran meşrutiyetçileri arasında bir bağ kurmaktan ya da meşrutiyet hareketine destek vermekten uzak kalmıştır. Ömer Naci Bağçe dergisinde yayımlanan İran Hatıralarında kendi yaşadıklarından söz ederken, Tebriz'deki direnişe destek vermek için Hoy kentine gittiğini ancak burada halkın Şah tarafından para ile satın alındığını söyler. Bu nedenle halkı örgütlemek ve meşrutiyet tarafında onlarla birlikte mücadele etmek fikri çabucak suya düşmüştür. Hoy'da daha fazla kalamayacağını anlayan Ömer Naci buradan Selmas'a geçmiş ancak Şah güçleri tarafından tutuklanmıştır.⁵³

Tebriz'de meşrutiyetçi güçlerin direnişi sürerken İTC çevreleri bu direnişle ilgili haberleri genellikle Times gazetesinde çıkan makaleler ve bazı Farsça gazetelerin tercümelerinden izliyordu. Hatta 1910 yılı Eylül ayında bile Tanin, "*ve-sait-i muhaberenin fıkdanı*"ndan söz ediyordu.⁵⁴ Şura-ı Ümmet'de benzer biçimde Tebriz'de yaşanan çatışma haberlerini, "*Londra'dan gelen bir telgrafname*" ye dayandırıyor.⁵⁵ İstanbul'da bulunan İranlılar ve onların gazeteleri de özellikle Settar Han Osmanlı elçiliğine iltica ettikten sonra Tebriz'den haber almakta güçlük çekiyorlardı. İstanbul'da bulunan ve İranlıların kurduğu Encümen-i Saadet tarafından Tahran'a gönderilen bir telgrafta "*Ne yazık ki ileri gelenler Rusların müdahalesiyle Osmanlı sefirine (şehbenderine)⁵⁶ sığınmış, iç muhaberat kısıtlanmış...*" denmektedir.⁵⁷ İran ile ilgili haberlerin birinci elden alınmasını sağlayan İranlı muhaliflerinde bilgi almada sıkıntı yaşamaya başlaması, Tebriz direnişi sırasında önemli bir sorun olmuştur. İTC çevrelerinin yaşanan olayları yakından takip edememesi Hariciye nezaretinden gerekli bilgileri alamadıkları yolunda değerlendirilebilir. Çünkü Tahran Sefareti, Tebriz ve diğer İran kentlerinde bulunan şehbenderlikleri aracılığıyla edindiği bilgileri düzenli olarak Bab-ı Ali'ye bildiriyordu. Hatta Tebriz'de yaşayan ve Osmanlı teb'a sı olan kişilerin korunabilmesi için tedbir almaya bile çalışıyordu.

⁵³ Ömer Naci, Hoy'da karşılaştığı durumu çok acı biçimde tasvir eder. "*Nihayet etrafımızda çok güvendiğimiz adamların dağıldığını bütün tasavvuratımızın teşebbüslerimizin akim kaldığını gördük. Ve bundan sonra artık memleketle bir hain, bir din düşmanı Babi'den başka bir şey değildik. Burada biraz daha temdid-i ikamet birkaç gün evvel mücadele-i hüriyete yemin eden dönem halkın gayz ve intikam pençeleri altında parçalanmak demektir.*" Ömer Naci, Bağçe, "İran İnkılabı Hatıralarından", No. 45, 30 Haziran 1325, s. 5.

⁵⁴ İmzasız, Tanin, "İran İhtilali Ahiri", 28 Ağustos 1326, No. 728, s. 2, 3, 4.

⁵⁵ Ahmed Selahaddin, *Şura-ı Ümmet*, "Fecai-i İran'a Bir Bakış", 19 Kanun-u Sani 1324, No. 119-140, s. 1-2.

⁵⁶ Şehbenderler yabancı bir ülkenin farklı şehirlerinde görev yapan ve sefirilere bağlı olarak çalışan konsoloslardır.

⁵⁷ Yılmaz Karadeniz, "İran'da Meşrutiyet Hareketi Sırasında İstanbul'daki İranlıları Siyasi Faaliyetleri: Encümen-i Saadet (1906-1909)", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Sayı. 14, Eylül 2009, s. 7.

Öyle ki Eylül 1908'de Tahran Sefaretine gönderilen bir talimata göre, sınıra yakın yerlerde çıkan huzursuzluklar nedeni ile Osmanlı teb'ası olanların zarar görmeleri durumunda sınırdaki Osmanlı askerinin daha ileri alınacağı ve Tebriz'deki Osmanlıların korunacağından söz ediliyordu.⁵⁸ Burada söylenen koruma isteği aynı zamanda geleneksel sınır politikaları ile de uyumludur. Çünkü Osmanlı askerinin bulunduğu yerler zaten İran ile ihtilaf konusu olan bölgelerdir ve bu askerlerin Tebriz'e kadar gönderilmeye çalışılması kuşku yok ki yalnızca orada yaşayan Osmanlıları koruma amacıyla açıklanamaz. Sınırın genişletilmesi geleneksel bir ihtilaf politikası olarak varlığını korumaktadır. Diğer taraftan aynı politikanın devamı olarak, Tebriz'de bulunan Şehbenderliğin İran hükümetince korunamaması durumunda oraya asker sevk edileceği de İran sefaretine bildirilmişti.⁵⁹

Bu politikaların Meşrutiyet sonrası döneme denk gelmesi izlenen siyasetin ne dereceye kadar İTC'ye mal edilebileceği sorununu da doğuruyor. Tebriz direnişi esnasında, Tanin çevresi orada yaşananlardan yabancı basın üzerinden haberdar olabiliyordu. Diğer taraftan Tahran Sefaretinde bulunan Nasuhi Bey⁶⁰ ise Bab-ı Ali'yi düzenli olarak bilgilendiriyordu. Sait ve Kamil Paşa'ların sadrazamlıklarından sonra, İTC'nin Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadrazamlığı ile devlet yönetimine daha yakın olmaya başladığını söyleyebiliriz. Ancak Tebriz'in Ruslar tarafından işgal edilmesi ile Settar ve Bağır Han'ın Osmanlı şehbenderliğine sığınması⁶¹ (Nisan 1908) ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadrazamlığı (Şubat 1908) birkaç ay ara ile olduğundan bu tarihten sonra İTC'nin Tebriz için yapabileceği bir şey kalmamıştı. Rus işgalinden, Muhammed Ali Şah'ın mücadeleyi kaybettiği Haziran 1909 tarihine kadar geçen sürede mücadele, Kirman'da Yeprem Han, İsfahan'da Serdar Esad ve Rest'de Sipahdar öncülüğünde yürütüldü ve sonucunda Meşrutiyetin yeniden ilanı ile başarıya ulaştı.⁶² Meşrutiyetin ilanının hemen ardından gelişen bu olaylar olduğu esnada İTC, devlet yönetimine henüz hakim olmadığı hatta merkezi umumisi bile halen Selanik'te bulunduğu için bu dönemde yürütülen politikayı İTC'ye mal etmek doğru değildir. II. Abdülhamid tarafından yürütülen iki taraflı İran siyasetinin devamı olarak ele alınması gereken bu politika, bir taraftan Tebriz'deki Osmanlıları korumayı düşünürken diğer taraftan İran sınırındaki askeri

⁵⁸ BOA, BEO, 3404, 255268, 29/08/1326.

⁵⁹ BOA, BEO, 3376, 253179, 19/07/1326.

⁶⁰ Tahran'da 10 yıl boyunca sefirlik yapan Şemseddin Bey Şubat 1908'de azledilmiş yerine Nasuhi Bey Tahran sefiri olarak görevlendirilmişti. BOA, İ. HUS, 163, 88, 04/01/1326 - BOA, İ. HUS, 165, 61, 25/03/1326.

⁶¹ BOA, MV, 128, 19, 10/05/1327.

⁶² Tolga Gürakar, *Türkiye ve İran Gelenek, Çağdaşlaşma, Devrim*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2012 s. 228.

varlığı tahkim etmeyi amaçlıyordu. Ancak İran'da Meşrutiyet rejiminin korunması gerektiği yönündeki siyaset herhangi bir değişikliğe uğramadan devam etmiştir.

Kasım 1909 tarihli bir başka belgeye göre, Tahran'da bulunan bazı ülkelerin sefirleri tarafından Şah'a Meşrutiyetin iadesi yönünde bir talep iletilmesi konusu gündeme geldiğinde, Osmanlı sefiri ne yönde hareket etmesi gerektiğini Hariciye Nezaretine sormuş ve cevaben Meşrutiyetin iadesi için Şah nezdinde diğer sefirlerle birlikte hareket etmesi Sefire bildirilmiştir.⁶³ Bu noktada İran'da meşrutî idareye verilen destek yalnızca İTC politikası ile sınırlı kalmamış, Osmanlı Devleti'nin resmi devlet politikası olmuştur. Henüz İTC'nin devlet idaresini tam olarak eline geçiremediği bir dönemde, varolan hükümetin izlediği politika İTC'nin tasavvuru ile uyumludur. Nitekim Hüseyin Hilmi Paşa'da hazırladığı bir layihada "*İran'da usul-ü meşrutiyetin bi-hakkın teessüsüne ve bizi manen ve maddeten müteessir ve mutazarrır etmekte olan iğtişâşın indîfâna ve İran'ın tamamîyet-i mülkiyesiyle ez-her cihet husul-i saadet halîne led-el icap fülân dahi müdahale ve muavenet etmekliğimiz iktiza eder.*"⁶⁴ diyerek benzer bir politikanın devam ettiğini gösteriyor.

Tebriz konusunda somut olarak yapılan en önemli çalışmalar, İstanbul'da bulunan İranlılar ile birlikte yardım toplamaya yönelik etkinlikler biçiminde olmuştur. İran'da meşrutiyet sürecinin gelişmeye başlaması ile birlikte pek çok muhalif kişinin İstanbul'a kaçmak zorunda kalmasıyla İstanbul'daki İranlıların niteliğinde de değişimler oldu.⁶⁵ Aydınlar, Şah idaresinden kaçan meşrutiyet aktivistleri, tüccarlar gibi farklı kesimlerden pek çok İranlı İstanbul'a geldi. Burada farklı biçim ve içeriklerde örgütlenmeye başladılar. Özellikle İran'daki gibi encümenler oluşturmak, gösteriler yapmak, gazete çıkarmak ve İran'daki muhalifler için yardım toplamak gibi çalışmalar yürütüyorlardı. Bu çalışmalarını yürüten önemli örgütler ise Encümen-i Saadet, İttihad ve Terakki-i İran, Encümen-i Biraderan-ı İran gibi örgütler ile Suruş ve Şems gibi gazetelerdi.⁶⁶ Yahya Devletabadi'ye göre Encümen-i Saadet, İTC ile de bağ kurmuştu.⁶⁷ Ve içlerinde en etkili olanı da yine Encümen-i

⁶³ BOA, BEO, 3510, 263242, 14/11/1324.

⁶⁴ Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *a.g.e.*, s. 428.

⁶⁵ İstanbul'daki İranlılar ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. F. Zarinebaf-Shahr, "The Iranian Merchant Community in the Ottoman Empire and the Constitutional Revolution", *Les Iraniens d'Istanbul*, Paris, Tehran, 1993.

⁶⁶ Pardin Minucehr, *Homeland from Afar: The Iranian Diaspora and the Quest for Modernity(1908-1909)*, Columbia University, 1998, s. 56.

⁶⁷ Yahya Devletabadi, *Hayat-ı Yahyâ*, III. s. 101. 'den aktaran Rıza Kurtuluş, *1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi*, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010, s. 196 İTC ile kurulan ilişkinin yanı sıra sürgündeki bir muhalefet grubu olarak Encümen-i Saadet, Sabahattin Bey grubu ile de çalışma yapıyordu. Tebriz'in işgali sırasında Beyoğlu'ndaki

Saadet'ti.⁶⁸ Sonuç olarak İTC çevreleri Tebriz'in işgaline olan karşıtlarını göstermek için ellerinden geleni yapmalarına rağmen 31 Mart olayının patlak vermesi ile bu çabaları sınırlı kalmıştı ancak İstanbul'daki İranlılarla her zaman iletişim halinde oldular.

Rusya'nın İran'ı İşgali ve Trablusgarb Savaşı Bağlamında Şii Ulema ile İlişkiler

İran ile ilgili politikaların belirlenmesinde, Bağdat Vilayetinde bulunan ve Şiilerce kutsal sayılan Necef, Kərbela, Kazımiye ve Samarra şehirleri (Atabat-ı Aliyyat) ve burada bulunan Şii ulema belirleyici önemdedir. İran'da Meşrutiyet devrimine destek veren ulemanın bu kesimi Jöntürkler tarafından her zaman doğal bir müttefik gibi görülmüştür. İTC'nin Meşrutiyet öncesi yayınlarında, istibdat yönetimlerine karşı bir duruş sergileyen Necef uleması her zaman desteklenmiş ve saygı gösterilmiştir. Şura-ı Ümmet'te 1907 yılında yazılan bir makale ile İran'daki *köhneperest* ulema ile Necef'teki Meşrutiyet yanlısı ulema arasındaki farklar ortaya koyulup, Osmanlı topraklarındaki sessiz ve hatta padişah karşıtlarını tekfir eden ulema ile karşılaştırma yapılmıştı. Necef ulemasının meşrutiyet lehine verdiği fetvalara değinildikten sonra, "Acaba biz kime inanmalı kime itibar etmeliyiz. Müslümanların sahib-i nüfuz ve itimatları olan müçtehid-i kirama mı yoksa hükümet memuru olan kadılarına mı?" diye soruluyordu.⁶⁹ Atabat-ı Aliyye'deki ulemaya yönelik bu olumlu tutumlar, İtalyanlar Trablusgarb'ı işgal ettiğinde Müslüman dünyanın tepkisini arttırabilmek için Şii'leri de içine alacak bir fetva alınması için kullanılacaktır.

İtalya, Trablusgarb'ı işgal ettiğinde Ruslar'da İran'a girmiş ve Aralık 1911'de parlamentonun kapatulmasını sağlamışlardı. 1905 yılında ilk kuruluşunun ardından 1908'de Muhammed Ali Şah tarafından kapatılan parlamento şiddetli direnişlerden sonra ikinci kez açılmış ancak bu sefer de Rus işgali nedeniyle kapanmıştı. Bu iki olay Atabat-ı Aliyye'de bulunan Şii müçtehidleri Abdullah Mazandari öncülüğünde⁷⁰ işgali kınayan ve taraftarlarını harekete geçmeye çağıran bir fetva yayımlamaya zorladı. Bu fetvada Osmanlı ve İran topraklarını işgalcilere karşı korumak için Müslümanların birlik olması gerektiğinin altı çiziliyor ve Osmanlı sınırlarının korunması ve devletin bağımsızlığı özellikle vurgulanıyordu. Fetvanın

Odeon sinemasında bir toplantı düzenlenmiş ve bu toplantıya Sabahattin Bey konuşmacı olarak katılmıştı. s. 198

⁶⁸ Hamid Algar, *Encyclopaedia Iranica*, "Anjoman-e Saadat", <http://www.iranicaonline.org/articles/anjoman-e-saadat> Erişim Tarihi: 14/01/2017.

⁶⁹ Mehmed Emin, "İbret Alalım", 15 Temmuz 1907, No. 118, s. 2.

⁷⁰ <http://www.iranicaonline.org/articles/abdallah-mazandarani-shaikh>, Erişim Tarihi: 26/01/2017.

belki de en önemli kısmı Sünni-Şii ayrımının aşılması yönündeki söylemidir.⁷¹ Hatta Meşrutiyet yanlısı müçtehidlerle arasında anlaşmazlıklar bulunan Kazım Yezdi, Müslümanları canlarını Trablusgarb'ın İtalyan'lardan kurtarılması ve Osmanlı ile İran'ın bağımsızlıkları için feda etmeye çağıran bir fetva bile yayınladı.⁷² Bu fetvaların bölgede yaşayan Müslümanlar üzerinde ne kadar etkili olduğunu söylemek zor ancak ünlü İngiliz ajanı Gerthruth Bell'e göre Irak'lı Şii müçtehitler sahip oldukları otorite ile ağızlarından çıkan tek bir kelime ile her şeyi değiştirebilen kişilerdi.⁷³ Atabat-ı Aliyye'deki Şii müçtehidlerin İTC'ye sempati ile bakmaları bu fetvaların çıkartılmasındaki en önemli nedendir. İTC'nin İran Meşrutiyetçileri ile geleneksel dostluk politikasına sahip olması ve başlangıçta İttihad-ı İslam siyaseti yürütmesi bu ulema ile aralarındaki bağın kurulmasını sağlayan sebeplerdir.⁷⁴

Ancak aynı dönemde Ruslar'ın da İran'ı işgal etmesi üzerine İTC çevrelerinin belirgin bir tepki içerisinde olduklarını söylemek güçtür. Elbette ki bu işgale karşıydılar ancak daha önce Tebriz'in işgalinde olduğu gibi bazı somut girişimlerde bulunmaktan da oldukça uzaktılar. Öncelikle, eş zamanlı olarak İtalyan'larla devam eden bir Trablusgarb Savaşı vardı ve İTC'nin bütün dikkati bu olay üzerinde toplanmıştı. Trablusgarb'ın düzenli ordu birlikleri ile savunulamayacağı anlaşıldıktan sonra İTC'nin en önemli asker kadroları buraya gizlice ve taktik bir savaş yürütmek üzere gitmişti. Daha önce İran içlerine sokulan ve Meşrutiyetçilere destek veren ekipte yer alanlarda bu kez Trablusgarb'daydı. Bu nedenle Tebriz'in işgaline verilen tepki ile Rusların 1911 yılı Aralık ayında yaptıkları işgale verilen tepkinin şiddeti arasında önemli fark vardır. Ancak bu herhangi bir politika değişikliğinden değil koşulların zorlaması ve İran için İTC'nin yapabileceği herhangi bir şey kalmamış olması ile açıklanabilir.

Sonuç

Avrupa'da sürgün hayatı yaşayan İTC mensupları çeşitli gazeteler yoluyla yaygın faaliyeti yürüttükleri yıllardan itibaren İran ile ilgilenmişlerdi. Bu ilgi her zaman Sünni-Şii geriliminin ortadan kaldırılmasına yönelik bir birlik vurgusu içeriyordu. II. Abdülhamid'in baş düşman ilan edildiği ve her sorunun tek kaynağı olarak gösterildiği dönemlerde aynı zamanda yine II. Abdülhamid'den tevarüs

⁷¹ Yitzhak Nakash, *The Shi'is of Iraq*, Princeton University Press, 2003, s. 58.

⁷² Yitzhak Nakash, *a.g.e.*, s. 60.

⁷³ Karl E. Meyer, Shareen Brysac, *a.g.e.*, s. 278.

⁷⁴ Hairy Abdul Hadi, *Shi'ism and Constitutionalism: a Study of the Life and Views of Mirza Muhammad Husayn Na'ini, a Shi'i Mujtahid of Iran*, Leiden, 1977, s. 89 Ayrıca Kazım Yezdi'nin Trablusgarp savaşına yönelik fetvasının metni için Bkz. Aynı eser, s. 118.

eden bir İttihad-ı İslam söylemi kullanılıyordu. İTC zaman içerisinde daha gerçekçi politikalar üretmek zorunda kaldıkça bu tutumunu değiştirerek genel bir uyanış söylemine kaydı ve dini argümanlar yerine politik bir söylemi tercih etti.

İranlı meşrutiyetçilerle her zaman yakın ilişki içinde olan İTC, özellikle Şii ulema ile geliştirdiği ilişkiler sayesinde hem İran hem de hala Osmanlı devletine bağlı olan Bağdat topraklarındaki ahali ile iyi ilişkiler geliştirdi. Bu ilişkileri Trablusgarp savaşında cihat fetvası olarak siyasi bir çalışmaya da dönüştürdü.

Sınır ihtilafları konusunun İTC döneminde halledildiğini söylemek güçtür. 1913 yılında bir protokol hazırlanarak çok önemli bir adım atılmış olmasına rağmen bu anlaşma uygulanamamıştı. Sınır konusunda iki ülke arasındaki güvensizliklerin İTC'nin devlet yönetiminde etkin olduğu yıllarda da devam ettiğini söylemek mümkündür.

Sonuç olarak, İTC ve İran arasında geliştirilen ilişkileri, temel bir meşrutiyetçi dayanışma duygusundan kaynaklanan ancak güncel siyasi zorunlulukların biçimlendirdiği bir komşuluk ilişkisi olarak tanımlayabiliriz.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

BOA, BEO 3326, 249386, H.12/05/1326

BOA, BEO, 3404, 255268, 29/08/1326

BOA, BEO, 3376, 253179, 19/07/1326

BOA, İ.HUS, 163, 88, 04/01/1326 - BOA, İ.HUS, 165, 61, 25/03/1326

BOA, MV, 128, 19, 10/05/1327

BOA, BEO, 3510, 263242, 14/11/1324

Kitap ve Makaleler

Abrahamian, Ervand, *Modern İran Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

_____, *İran Between Two Revolution*, Princeton University Press, New Jersey, 1982.

Ahmad, Feroz, "İttihat ve Teraakki'nin Dış Politikası", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul Cilt. 2.

- Akşin, Sina, *Jöntürkler ve İttihat ve Terakki*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1987.
- Amir, Arsalan Afkhami, “The Sick Men of Persia: The Importance of Illness as a Factor in the
- Atay, Falih Rıfki, *Mustafa Kemal’in Mütareke Defteri ve 19 Mayıs*, Yenigün Basın Yayıncılık, Ankara 1999.
- “Interpretation of Modern Iranian Diplomatic History”, *Iran Studies*, vol. 36, No.3, 2003.
- Arşiv Belgelerinde Osmanlı-İran İlişkileri*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No.111, Ankara 2010.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi Cilt 1*, Kısım 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.
- Belge, Murat, *Militarist Modernleşme Almanya, Japonya ve Türkiye*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.
- Browne, Edward G., *The Persian Revolution of 1905-1909*, Cambridge University Press, London, 1910.
- Cezani ,Bijan, *İran Meşrutiyet Devrimi*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014.
- Çetinsaya, Gökhan, “Essential Friends and Natural Enemies: The Historic Roots Of Turkish-İranian Relations”, *Middle East Review of International Affairs* ,Vol.7, No: 3, September, 2003.
- Eraslan, Cezmi, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği Osmanlı Devleti'nin İslam Siyaseti 1856-1908*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1992.
- Fermayan, Hafız Ferman,”19.yy İran'ında Modernleşme Güçleri: Tarihi Mütalaa”, *Ortadoğu'da Modernleşme*, Ed. William R. Polk, İnsan Yayınları, İstanbul 1995
- Gilbar, Gad, “The Opening Up of Qajar İnan Some Economic and Social Aspect”, *Bulletin of The Scholl of Oriental and African Studies*, Vol. 49, İssue. 1, Feb. 1986.
- Gürakar, Tolga, *Türkiye ve İnan Gelenek, Çağdaşlaşma*, Devrim,Kaynak yayınları, İstanbul 2012.
- Hairi ,Abdul Hadi, *Shi'ism and Constitutionalism: a Study of the Life and Views of Mirza Muhammad Husayn Na'ini, a Shi'i Mujtahid of İnan*, Leiden 1977.
- Hanioğlu, Şükrü, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Cilt 1 (1889-1902)*, İletişim Yayınları, İstanbul 1989.
- Hocaoğlu, Baran, *II. Meşrutiyette İktidar-Muhalefet İlişkileri 1908-1913*, Kitap Yayımevi, İstanbul 2010.

- İzedi, Recep, "Azerbaycan Kimliği Hakkındaki On Yıllık Kargaşaya Bir Bakış", *İran: Ulusal Kimlik İnşası*, Ed. Hamid Ahmedî, Küre Yayınları, İstanbul 2009.
- Karadeniz, Yılmaz, "İran'da Meşrutiyet Hareketi Sırasında İstanbul'daki İranlıları Siyasi Faaliyetleri: Encümen-i Saadet (1906-1909)", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Sayı. 14, Eylül 2009.
- Karl, E. Meyer, Shareen B. Brysac, *Ortadoğu Tarihi Kral Yaratıcılar*, Çev. Emine Eminel, Akılçelen Kitapları, Ankara 2016.
- Karpat, Kemal, *İslam'ın Siyasallaşması, Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, İstanbul 2013.
- Keddie, Nikkie, "İran Under The Later Qajars 1848-1922", Ed: Avery, P., Hambly, G.R.G. and Melville, *The Cambridge History of Iran*, Cambridge University Press, 1991, Vol. VII.
- Kurtuluş, Rıza, "1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi", *Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010.
- Metin, Celal, *Emperyalist Çağda Modernleşme Türk Modernleşmesi ve İran 1800-1941*, Phoenix Yayınları, Ankara 2011.
- Minucehr, Pardis, *Homeland from Afar: The Iranian Diaspora and the Quest for Modernity(1908-1909)*, Columbia University, 1998.
- Moore, Barrington JR, *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Solunun ve Köylünün Rolü*, V Yayınları, Ankara 1989.
- Naci, Ömer, Bağçe, *İran İnkılabı Hatıralarından*, No.45, 30 Haziran 1325.
- Nakash, Yitzhak, *The Shi'is of Iraq*, Princeton University Press, 2003.
- Ramsour, Ernest Edmonson, *Genç Türkler ve İttihat ve Terakki 1908 İhtilalinin Hazırlık Dönemi*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2001.
- Sarıkçıoğlu, Melike, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983.
- Sykes, Pery, *A History of Persia*, Vol. II, Routledge, London 1969.
- Zarinebaf, Fariba, "From Istanbul to Tabriz: Modernity and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, Volume 28, Number 1, 2008.

F. Zarinebaf-Shahr, "The Iranian Merchant Community in the Ottoman Empire and the Constitutional Revolution", *Les Iraniens d'Istanbul*, Paris, Tehran 1993.

Gazeteler

- Kanun-u Esasi*, İttihad-ı İslam, 20 El-Kaide 1315, No.13
Kanun-u Esasi, "İttihad-ı İslam", 21 Şevval 1315, No.9
Kanun-u Esasi, "İttihad-ı İslam", 20 El-Kaide 1315, No.13
Kanun-u Esasi, "İttihad-ı İslam", 2 Zilhicce 1315, No.15
Meşveret, "Suriye'den Mektub", 28 Cemazi'el-Ahir 1313, No.2
Meşveret, "İcmal-iAhval", No.11, 10 Zilhicce 1313
Mizan, "Ölmüşe Rahmet Bakilere Selamet", No.75,24 Zilkade 1313
Şura-ı Ümmet, "İran", 1 Teşrin-i Sani 1906, No.104
Şura-ı Ümmet, "Şundan Bundan", 1 Recep 1323, No.81
Şura-ı Ümmet, "Nifak Neticeleri", 15 Şaban 1321, No.40
Şura-ı Ümmet, 30 Teşrin-i Sani 1906, No.104
Şura-ı Ümmet, 19 Kanun-u Sani 1324, No.119-140
Tanin, "İran Mesele-i Hududiyesi", 30 Temmuz 1324, No.12
Tanin, "İran Mesele-i Hududiyesi Suret-i Tesviye", 18 Ağustos 1324, No.31
Tanin, "İran Meşrutiyetperveranı", 4 Haziran 1325, No.284
Tanin, "İran İhtilali Ahiri", 28 Ağustos 1326, No.728

İnternet Kaynakları

- <http://www.iranicaonline.org/articles/anjoman-e-saadat> Erişim Tarihi: 14/01/2017
<http://www.iranicaonline.org/articles/abdallah-mazandarani-shaikh>, Erişim Tarihi: 26/01/2017